

УДК 821.161.2:82

Катерина Марчук (Житомир)

КОМПОЗИЦІЯ ЛІТОПИСНИХ ПОВІСТЕЙ У «ПОВІСТІ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ»

У статті йдеться про літописні повісті як структурний елемент літописного нарративу. Зафіксовано особливості формування літописних повістей як окремого оповідного жанру. Досліджено композицію літописних повістей, визначено їх функціональне призначення у складі «Повісті врем'яних літ».

Ключові слова: нарратив, композиція, літопис, літописна повість.

Видатну пам'ятку часів Київської Русі «Повість врем'яних літ» досліджували історики української літератури: Михайло Грушевський, Іван Франко, Михайло Возняк, Дмитро Чижевський; російські науковці: Олексій Шахматов, Дмитро Ліхачов, Ігор Єрьомін, Олександр Шайкин, Тимофій Гімон. Сучасні українські дослідники (Петро Білоус, Василь Яременко, Петро Толочко, Оксана Сліпушко) по-новому розкривають питання авторства, походження пам'ятки, її художньої самобутності. У широкому спектрі досліджень важливу нішу займає питання художньої структури літопису. Актуальним і відкритим залишається питання нарративної моделі «Повісті врем'яних літ», виділення її складових одиниць, визначення ролі та функціонального призначення кожної з них.

Позаяк це питання надто широке, ми звужуємо пошук і ставимо за мету дослідити «повісті» як структурну одиницю літописного нарративу із перспективою подальших наукових студій над оповідною структурою «Повісті врем'яних літ».

Жанрове означення «повісті» в контексті структури літописного нарративу відрізняється від традиційного тлумачення. Традиційно українське літературознавство вбачає в «повісті» «епічний прозовий твір (рідше віршований), який характеризується однолінійним сюжетом, а за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття посідає проміжне місце між романом та оповіданням» [5, с. 539]. Основним жанровим ідентифікатором тут є нарративність твору, його викладальна суть. У структурі літописного нарративу «повість» «має значення як “зосереджених відомостей” (про минуле, про “времінні літа”, так і втрачених, священних знань (“повість” — од “повідати”; “веди” із санскриту — знання)» [1, с. 141]. Шайкин «повістями» називає «твори, написані з метою воскресити або прославити давно минулі події (переклад мій. — К. М.)» [7, с. 19]. Білоус зазначає, що «у середньовічних літературах “повість” — це міг бути і священний текст, складений у відповідному дусі і наділений сакральною образністю» [1, с. 142]. За словами Єрьоміна «“літописна повість” — це оповідання особливого типу, присвячене розповіді про смерть того чи іншого князя, своєрідний некролог (переклад мій. — К. М.)» [3, с. 59].

Повість має ряд жанрових ознак, які відрізняють її від інших структурних елементів літописного нарративу. Єрьомін вбачає цю різницю насамперед у специфіці літературного стилю, а саме — агіографічного. Дослідник підкреслює, що «у повісті, як правило, дійсність відбивається не безпосередньо, а постає перед нами в умовних контурах цього умовного, абстрактного, антиреалістичного за своєю природою методу, підкоряючись усім його усталеним у літературі нормам. І самі події, і людина, і її поведінка тут, в повісті, набувають нових обрисів, далеких від звичних для нас розповідей документальних (переклад мій. — К. М.)» [4, с. 114].

Формування повісті як жанру почалося з коротких записів про смерть якихось відомих осіб, найчастіше князів. Структурно такі записи ставали інформативними повідомленнями. Вони містили інформацію про точну дату смерті високопосадовця, іншими словами, констатували факт, що відбувся. В повідомленні під 6608 (1100) роком записана смерть князя Ярослава Ярополчича: «В се же лѣто преставися Ярославъ Ярополчичъ, мѣсяца августа въ 11 день» [6, с. 426]. Тут же йдеться про смерть польського князя Володислава: «В се же лѣто

преставися Володиславъ, Лядський князь» [6, с. 426] та полоцького князя Всеслава: «Преставися Всеславъ, Полотський князь, мѣсяца априля въ 14 день, у 9 день, въ среду» [6, с. 422]. Автор літопису — протоколіст, який відповідає за чіткість та правдивість написаного, тому з однаковою точністю фіксує закінчення земного життя як руського князя, так і правителів держав-союзників та держав-супротивників; у той же час він філософ, який роздумує над рівновагою земних смертей та народжень. Так, поряд знаходимо згадку про появу на світ сина Володимира Мономаха: «В то же лѣто родися у Володимира сынъ Андрѣй» [6, с. 426], а також згадку про шлюб дочки руського князя Святополка: «В се же лѣто ведена бысть дми Святополка Сбыслава в Ляхы за Болеслава, мѣсяца ноября въ 16 день» [6, с. 426], що теж передбачало продовження княжого роду. Однак літописцю-письменнику скоро забракло коротких відомостей про подію, особливо коли йшлося про смерть людини високого державного рангу. Тому до «сухих» фіксуючих повідомлень із часом стала додаватися інформація про поховання небіжчика: «Значалося в якій церкві відспівували князя, як його оплакували рідні, близькі і весь народ, де він був похований» [1, с. 142–143]. Це уже були набагато ширші оповіді, деталізовані настільки, що будь-який реципієнт за потреби міг би відтворити в уяві усі описані моменти, упізнати місце події: «Убьен бысть князь Изяславъ мѣсяца октября въ 3 день, взяше же тѣло его, привезоша в лодыи и поставиша противу Городцю; и изидоша противу ему весь городъ Киевъ, и възложиша на санѣ повезоша и с пѣсньми попове и чорноризици, и понесоша въ градъ, и не бѣ лзѣ слышати пѣнья въ плачѣ величѣ и воплѣ: плакася по немъ весь городъ Киевъ... И прьянесъше положиша тлѣ его въ церкви святыя Богородица, уложиша и в раку камяну и моромряну» [6, с. 310–312].

Скоро такі оповіді розширилися за рахунок інформації про причини та обставини смерті людини, про яку йшлося. Інколи вони розгорталися на кілька сторінок, утворюючи самостійні історії. Так, розповідаючи про смерть князя Всеволода Ярославича, літописець не обмежується фіксацією дати смерті та місця поховання, не зупиняється на самих лише поховальних плачах та голосіннях, натомість він вводить до загального наративу історію про події далекого і ближчого минулого князя, які могли бути причиною його смерті. Ця історія бере початок із самого початку київського княжіння Ізяслава: «...и быша ему печалѣ болшѣ, паче неже сѣдѣю ему у Переяславлѣ; сѣдѣю бо ему Киевѣ, печаль бысть ему о сыновницехъ своихъ, яко начаша ему стужати, хотяще власти, і овъ сея, овъ же другоѣ; се же смирился ихъ, раздаваше волостѣ имъ; у сихъ же печали вѣсташа и недужи ему, і приспѣваше к нему старость; і нача любити смыслѣ уныхъ, и свѣтъ творяще с ними; си же начаша і заводити и негодовати дружины своя первыя, і людемъ не хотѣти княжѣ правдѣ, і начаша тивунѣ его грабити, людии продаяти, сему невѣдущо у болѣзнѣхъ своихъ» [6, с. 330]. Отже, за словами літописця, прямою причиною смерті князя стали хвороби, викликані частими стресами через управлінські проблеми. Інша ж причина такого розвитку подій, набагато глибша, полягає у надто м'якому характері правителя, якому не вистачало сили духу та твердості характеру «поставити на місце» численних племінників, прийняти вольове рішення щодо поділу земель або вирішити інші, не менш важливі державні питання. Він радше ішов на поступки, слухав порад молодих та недосвідчених родичів, аніж ішов на конфлікт. Отже, літописець розширив коротке повідомлення, наповнив його подробицями з життя князя та деталями його смерті, додав до історії власне трактування причин, які призвели до кончини Ізяслава. Поява в літописі інформації про обставини смерті та поховання свідчить про те, що коротке повідомлення згодом переросло в некролог. Гімон зазначає, що «особливістю некрологів є те, що в них, на відміну від більшої частини літописного оповідання, йдеться не про події одного року, а про все життя людини. Іноді навіть називаються конкретні події, що мали місце задовго до смерті особи, про яку йдеться (переклад мій. — К. М.)» [2, с. 130].

Ще одним свідченням того, що перед нами некролог, є наявність у ньому «характеристики покійного князя як людини і як зразкового християнина, іноді з коротким переліком його заслуг перед Руською землею, фактів його діяльності як церковного будівничого і навіть короткого опису його зовнішнього вигляду (переклад мій. — К. М.)» [3, с. 59]. У продовженні оповіді про смерть князя Ізяслава ми знаходимо досить широку характеристику його як людських, так і християнських чеснот. Спочатку викладається загальна характеристика («Бѣ же Изяславъ мужъ взоромъ красенъ, тѣломъ великъ, незлобивъ нравомъ, кривды ненавидя, любя

правду; клюкъ же в немъ не бѣ, ни лъсти, но простъ умом, не воздая зла за зло» [6, с. 312]), а далі – досить детальна, з цитуванням діалогів покійного князя з братом Всеволодом, які ілюструють братню любов і всепрощення праведника, який живе за Божими законами. Не помста має керувати людиною, а любов — до такого висновку приходять літописець у характеристиці життєвої позиції князя Ізяслава. Він вдається до філософських узагальнень і доповнює некролог висновком про те, що лише полюбивши ближнього свого, людина здатна полюбити Бога.

Жанр «повісті» остаточно сформувався тоді, коли до традиційного некрологу приєдналася широка агіографічна оповідь про передумови смерті князя. Ця розповідь, зазвичай, була патетичною і скоро зайняла в повісті центральне місце. Таким чином агіографічних рис побільшало: «у бік характерної для агіографічного стилю “зворушливої” чутливості став розширюватися й інший елемент некролога — повідомлення про заупокійні плачі родичів та народу (переклад мій. — К. М.)» [4, с. 116], а «звична для некрологу пряма характеристика покійного князя стала явно переростати в типову житійну “похвалу” з усіма її аксесуарами (риторичні звернення до покійного, екскурси до його біографії та ін.) (переклад мій. — К. М.)» [4, с. 117]. На прикладі заупокійної характеристики княгині Ольги можемо розглянути типову «похвалу» як складову частину літописної повісті: «си бысть предътекущия христьянской земли аки дѣньница предъ солнцемъ и аки заря предъ свѣтомъ, си бо сияше аки луна в нощи, так оси в невѣрныхъ человекѣхъ свѣтяшеса аки бисеръ въ калѣ; калнѣ бо Буша грѣхомъ, не омовени святымъ крещениемъ. Си бо омыся святою купѣлю, съявлечеса грѣховныя одежда ветхаго человекѣа Адама, и въ новыи Адамъ облѣчеса, еже есть Христос» [6, с. 108]. Звісно, таку високу похвалу літописець складає не всім померлим князям, однак Ольга була предтечею християнства на Русі, тому її образ набував особливої святості та блеженності.

Усі позитивні персонажі в повістях характеризуються такими чеснотами, як «милосердя», «доброта», «братолюбство», «мудрість», «терпимість», «чесність», «щирість», «розсудливість», та ін. Натомість негативні персонажі зазвичай носять на собі печать «тяжких грішників», «братовбивць», «жорстоких», «окаянних», «злих» і заслуговують найстрашнішої кари, якою, в очах літописця, є кара Божа. Так під 6527 (1019) роком він описує смерть князя Святополка, який порушив мирний договір і жорстоко вбив своїх братів. Після поразки у битві з Ярославом він тікає, але «нападе на нь бѣсь, и раслабѣша кости его, и не можаше сѣдѣти на кони, и ношашуть и въ носилахъ» [6, с. 228]. Хворому князеві постійно вбачались різні біси, які гналися за ним, але літописець наполягає, що то був «гнів божий», який дуже швидко наздоганяв зрадника і братовбивцю: «Егоже и по правдѣ, яко неправедна, суду пришедшу, по отшествии сего свѣта прияла муку сего оканянаго Святополка: показываше явѣ посланная пагубная рана, въ смерть немилостивно въгна, и по смерти вѣчно мучимъ есть и связанъ» [6, с. 228].

Негативних характеристик у літописі небагато, усі вони введені з метою застерегти, попередити, нагадати, що за зло завжди доводиться платити перед Богом, примусити задуматись, чи варте владне честолюбство такої ціни.

В цілому ж, як зазначає Білоус, «літописна повість мала на меті дати просвітлений, ідеальний образ князя-правителя, вивільнивши його від індивідуальних рис, від усього “тимчасового” та “випадкового” і надавши йому загальних рис втіленого добра, честі і справедливості» [1, с. 144]. Такий князь, на думку Єрьоміна має «володіти всіма можливими християнськими, навіть спеціальними монашськими добро якостями (переклад мій. — К. М.)» [4, с. 118]. Виконанню цього завдання, продиктованого даною конкретною політичною ситуацією, і були присвячені як повість в цілому, так і всі її складові частини. «Той факт, що образ цей, нав'язаний тому чи іншому князеві, одразу вступав у гострий конфлікт із його ж зображенням, але в оповіданнях документального типу літописця в жодній мірі не турбував (переклад мій. — К. М.)» [4, с. 118]. Яскравим прикладом створення ідеального просвітленого образу князя є повість, присвячена Володимирові — хрестителю Київської Русі. Цей князь в очах літописця піднімається на небачені духовні висоти, оповідь про його чесноти та добродіяння охоплює чималу частину літопису. Повість густо насичена біблійними цитатами та власними філософськими та духовними роздумами літописця. Після смерті Володимира у літописі з'являються такі рядки: «Сый же умеръ во исповѣданни добръмъ покааньемъ расыпа грѣхы своя, милостинями, иже есть паче всего добръй... Дивно есть се, колико добра створи

Руской земли, крестивъ ю. Мы же, крестьяни суще, не въздаемъ почестья противу оного възданью. Аще бы онъ не крестилъ насъ, то и нынѣ быхомъ былѣ въ прельсти дияволѣ, якоже и прародители наши погинуша. Да аще быхомъ и мы потщание и молбы приносити к Богу за нь, въ день преставления его, видя бы Богъ тщание наше къ нему, прославилъ бы и: намъ бо достоить Бога молити за нь, понеже тѣмъ Бога познахомъ. Нѣ дай ти Господь по сердцю твоєму, и вся прошения твоя исполни, егоже желаше царства небесного» [6, с. 206]. Тут і молитва за душу «блаженного» князя, і риторичні звернення до нього і емоційний заклик до всього народу — молитися за світлу пам'ять хрестителя Руської землі.

Крім заупокійної похвали ця повість включає в себе історії про прижиттєві добродіяння князя. Він любить та поважає книжне слово, буде багато церков, віддає у їхні володіння землі та гроші, влаштовує бенкети для бояр та міських старост, роздає гроші та їжу нужденним. Кульмінаційним моментом повісті стають події 6504 (996) року. Тоді, за словами літописця, відбулася велика битва з печенігами, в якій князь та його дружина дивом лишились живі. На честь порятунку Володимир буде у Василеві церкву святого Преображення і влаштовує велике свято — спочатку в Василеві, а далі і в Києві, куди запрошує «бещисленое множество народа» [6, с. 196]. Князь радіє тому, що його люди стали справжніми християнами і влаштовує такі свята для них щонеділі. Він дозволяє жебракам та убогим приходити до княжого двору і брати все, що їм потрібно — їжу, питво, навіть гроші з казни. Однак на цьому князь не зупиняється. Почувши, що є немічні, які не можуть самостійно дійти до палацу, він велить розвезти їжу по місту і нагодувати усіх голодних. «И се же творя людемъ своїмъ по вся недѣля, устави по вся дни на дворѣ в гридници пирь творити и приходити бояромъ, и грыдъмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ, и при князѣ и безъ князя» [6, с. 196]. Звичайно, така поведінка гідна похвали, перед нами — ідеальний князь, християнин — добрий, щедрий і милосердний. Він ще й вправний політик і воєначальник, оскільки любить і поважає свою військову дружину, радиться з нею про розбудову держави і про державні закони, живе в любові та мирі з навколишніми князями.

Однак, зі сторінок літопису постає й інший образ Володимира — жорстокого братовбивці — хитрого, підступного, безпощадного; князя, який без вагань гвалтує жінку щойно вбитого брата, заводить «гарем» наложниць («и бѣ несуть блуда, и приводя к себѣ мужскыя жены и дѣвизи растля я» [6, с. 134]); ярого язичника, який множив дерев'яних ідолів своїх численних богів, віддано їм молився, приносив людські жертви і не мав жалю до противників його віри. Однак охрестившись сам і охрестивши всю Київську Русь, князь Володимир «очистився» від численних гріхів, і в очах літописця набув «святості» та «блаженності».

Проаналізувавши літописні повісті, які увійшли до складу «Повісті врем'яних літ», неможливо не помітити, що образи більшості князів мають чималий відсоток схожості, що поширюється як на засоби їх зображення, так і на структуру та загальний стиль оповіді. І це, певно, не через відсутність багатой фантазії чи бідність словникового запасу літописця. Білоус пояснює цей факт схожості тим, що «майстерність автора літопису полягала не стільки в оригінальності словотворчої діяльності, скільки у вмінні користуватися уже сформованими штампами, ховатися за ними, коли мова ішла про позитивні чи негативні риси князів або діячів руської церкви» [1, с. 144]. Використання усталених штампів та кліше було характерним для всієї літератури Київської Русі, тому не дивно, що автори повістей наповнюють свої тексти готовими словесними формулами, цитатами з відомих писемних джерел. Звичайно, літописець, будучи письменником та свідомим громадянином, не міг утриматись від власної оцінки способу життя, причин та обставин смерті особи, про яку пише. Однак висловити думку відкрито, «від себе», йому, швидше за все, не дозволяв «літературний етикет», тому він вишукував потрібні цитати з різних впливових джерел, найчастіше — зі Святого Письма, і ховався за ними, вдаючи із себе виконавця, посередника, «озвучника» Божої волі.

Срємін трактує схожість літературних образів князів дещо по-іншому: «Для всіх позицій у агіографа уже була своя наперед встановлена схема; нерідко вона переносилась із повісті в повість без будь-яких змін — не тому, що в автора не було в запасі іншої, власного винайдення, а тому, що така схема цінувалась автором сама по собі, як уже знайдена та закріплена для даної позиції, найбільш бездоганна його “норма”; тут схожість — результат не стільки наслідування готових літературних зразків, скільки прояв характерної для будь-якого агіографа тенденції

звести до деякої абстрактної “єдності” всю багатоманітність дійсності (переклад мій. — К. М.)» [4, с. 118]. Тут літописець виступає у ролі філософа, який, підсумовуючи загальнолюдський досвід, приходять до висновку про повторюваність життєвих ситуацій, алгоритмів людських дій, клонування характерів та наборів особистісних якостей. Поступово й зовнішність князів, їхні жести, міміка, манера ведення розмови стали переходити з повісті в повість без суттєвих змін через увесь літопис.

Літописні повісті є органічною складовою літописного нарративу. Зрештою, всі вони підкорені єдиній меті — створювати світлий образ ідеального правителя, наділеного широким спектром добродійностей, відданого християнина з високою духовністю та глибокою вірою. Цей специфічний оповідний жанр утворився на основі короткого повідомлення про смерть того чи іншого князя і пройшов кілька ступенів еволюції, набуваючи рис некрологу, а згодом агіографічного твору. Поєднавши в собі елементи всіх цих жанрів — документальне відтворення часу та місця смерті особи, її поховання, плачі-голосіння, заупокійна патетична характеристика, розповідь про прижиттєві добродіяння, «похвала» з обов’язковим переліком епітетів: «благовірний», «хрестилубивий», «чесний», «справедливий», «праведний», «блаженний», а інколи, навіть «святий», — повість переросла в окремий літописний жанр, явище, характерне лише для літератури доби Київської Русі.

Список використаної літератури:

1. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х томах. — Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник / Петро Білоус. — Житомир: ПП «Рута», 2012. — 428 с.
2. Гимон Т. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: Сравнительное исследование / Тимофей Гимон. — М: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. — 673 с.
3. Еремин И. Лекции по древней русской литературе / Игорь Еремин. — Л.: Ленинградский университет, 1968. — 205 с.
4. Еремин И. Литература Древней Руси: Этюды и характеристики / Игорь Еремин. — М.; Л.: Наука, 1966. — 262 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К.: Академія, 2007. — 752 с.
6. Повість врем’яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. Яременка]. — К.: Рад. письменник, 1990. — 558 с.
7. Шайкин А. Повесть временных лет: История и поэтика / Александр Шайкин. — М.: Русская панорама», 2011. — 616 с.

The Composition of the Chronicle Stories in «The Tale of Bygone Years»

The article deals with the chronicle stories as a structural element of chronicle narrative. The features of the chronicle stories as of a separate narrative genre are defined. The composition of the chronicle stories is analyzed and their functions within «The Tale of Bygone Years» are described.

Key words: narrative, composition, chronicle, chronicle story.